

ETNOLOGIE

Valentin ARAPU

CIUMA – „BOALA TURCILOR”: O PERCEPȚIE TRADIȚIONALĂ ROMÂNEASCĂ (ASPECTE ISTORICE, TEOLOGICE, ETNOLOGICE ȘI EPIDEMIOLOGICE)¹

<https://doi.org/10.52603/rec.2021.30.01>

Rezumat

Ciuma – „boala turcilor”: o percepție tradițională românească (aspecte istorice, teologice, etnologice și epidemiologice)

În articol este abordată problema percepției tradiționale românești a ciumei în postura de „boala turcilor”, fiind prezentate informații relevante de ordin istoric, teologic, etnologic și epidemiologic. Percepția respectivă este bazată pe amintirea deselor războaie, duse de otomani pe teritoriul românesc, războaie pe parcursul cărora au fost frecvente și bolile contagioase, implicit ciuma. În istoriografie, invocarea epidemiilor de ciumă în contextul istoriei otomanilor, a fost nuanțată în lucrările lui Mihail Critobul din Imbros, Dimitrie Cantemir, Montesquieu, Constantin Bazili. Reticențele pământenilor față de turci sunt explicate prin diferențele de ordin cultural, religios și lingvistic, prin comportamentul otomanilor și prin neacceptarea valorilor celuilalt. Locuitorii principatelor credeau că ciuma pătrunde și prin corăbiile otomane venite din Constantinopol și acostate în porturile Galați și Brăila. Fobiile epidemiologice ale pământenilor erau amplificate de faptul că turcii, în special cei din raiale, neglijau orice restricții sanitare în timpul epidemiilor de ciumă. Fatalismul otomanilor în materie de ciumă este explicat prin convingerile lor religioase. Factorul divin este invocat și în folclorul românesc, ciuma fiind percepută ca pedeapsa lui Dumnezeu, trimisă turcilor pentru nenorocirile aduse românilor.

Cuvinte-cheie: ciumă, „boala turcilor”, „țara ciumei”, folclor, fatalism.

Резюме

Чума – «болезнь турок»: о традиционном румынском восприятии (исторические, теологические, этнологические и эпидемиологические аспекты)

В статье автор освещает вопрос традиционного румынского восприятия чумы в качестве «болезни турок», представляя подтверждающие исторические, теологические, этнологические и эпидемиологические сведения. Данное восприятие основывается на воспоминаниях о многочисленных войнах, которые вели османы на румынских землях и на протяжении которых довольно часто вспыхивали очаги инфекционных болезней, в частности чумы. В историографии эпидемии чумы в контексте истории османов были освещены в работах Михаила Критовула Имвроского, Димитрия Кантемира, Монтескье, Константина Базили. Неприятие местными жителями турок объясняется культурными, религиозными и лингвистическими различиями, а также манерой их поведения и невосприимчивостью к ценностям «другого». Жители княжеств были убежде-

ны, что чума проникает с османскими кораблями, прибывающими из Константинополя в порты Галац и Брэила. Страх местных жителей перед эпидемиями возрастал по мере того, как турки, в частности те, которые проживали в райя, во время эпидемий чумы не соблюдали никакие санитарные ограничения. Фатализм османов по отношению к чуме объясняется их религиозными убеждениями. Религиозный фактор присутствует и в румынском фольклоре, где чума представлена в качестве кары Господней, ниспосланной туркам за все те беды, которые они причинили румынам.

Ключевые слова: чума, «болезнь турок», «страна чумы», фольклор, фатализм.

Summary

Plague – “The Turkish disease”: a traditional Romanian perception (historical, theological, ethnological and epidemiological aspects)

The article addresses the issue of the traditional Romanian perception of the plague as “Turkish disease” and presents relevant historical, theological, ethnological and epidemiological information. This perception is based on the memory of the frequent wars waged by the Ottomans on Romanian territory; wars during which contagious diseases were recurrent, and implicitly the plague. In historiography, the invocation of the plague epidemics in the context of Ottoman history was nuanced in the works of Mihail Critobul from Imbros, Dimitrie Cantemir, Montesquieu, Constantin Bazili. The reluctance of the natives towards the Turks is explained by the cultural, religious and linguistic differences, by the behavior of the Ottomans and by the non-acceptance of the other’s values. The inhabitants of the principalities believed that the plague also entered through the Ottoman ships coming from Constantinople and moored in the ports of Galați and Brăila. The epidemiological phobias of the natives were amplified by the fact that the Turks, especially those from the royal family, neglected any sanitary restrictions during the plague epidemics. The Ottoman plague’s fatalism is explained by their religious beliefs. The divine factor is also invoked in Romanian folklore, the plague being perceived as God’s punishment sent to the Turks for the misfortunes brought to the Romanians.

Key words: plague, “Turkish disease”, „plague country”, folklore, fatalism.

Epidemiile și pandemiile de ciumă au alimentat fobiile și prejudecățile oamenilor. Apariția primelor cazuri de contaminare cu ciumă ducea de fiecare dată la căutarea vinovaților. Pe timpul „Ciu-

mei negre” (1347–1351) în Occident vinovați de declanșarea molimei au fost considerați evreii, fiind supuși pentru aceasta prigoanei. În aceeași perioadă în Rusia apariția ciumei a fost atribuită tătarilor. În spațiul românesc apariția focarelor de ciumă era încriminată străinilor, în special turcilor, tătarilor, evreilor și armenilor. Ultimilor le era atribuită apariția molimei din cauza activității lor comerciale, a călătoriilor frecvente în urma cărora ar fi adus, de exemplu, ciuma în Bistrița (1712) (Ghițan 1972: 117-123).

Culpabilizarea turcilor în răspândirea ciumei era mult mai frecventă, fapt explicat prin dese războaie, incursiuni militare și activități economice, desfășurate în Țările Române. O astfel de percepție a dominat și în unele scrieri literare din perioada interbelică, astfel în anul 1923 pe paginile revistei „Furnica”, Ciuma (*Această groaznică muiere*), deocamdată descinsă de pe malul asiatic în Constantinopol, existând pericolul de a se extinde mai departe, inclusiv în România (Sturiu 1923: 5).

În tradiția populară este răspândită percepția importului din afară a ciumei, vinovații principali făcându-se turcii. Astfel, după ce în anul 1453 otomanii au cucerit Constantinopolul, periodic au fost loviți de epidemii devastatoare de ciumă. Critobul din Imbros în lucrarea sa „Din domnia lui Mehmet al II-lea” descrie ciuma din 1476 care împreună cu victoriile repurtate de Skanderbeg împotriva turcilor a făcut ca acest an să fie „de puțină glorie” pentru Mahomed al II-lea (Critobul 1963: 15). Teritorii vaste, aflate sub oblăduirea otomanilor, au fost bătute de ciumă, fiind afectate Tracia, Macedonia, Tesalia, Asia Mică, molima „a molipsit și nimic și Brusa, și toate localitățile din jur până în Galata, și însăși Galata” (Critobul 1963: 350).

În epoca marilor descoperiri geografice în Europa Occidentală devine acută răspândirea tifosului exantematic, boală careia contemporanii nu-i atribuiau o origine localizată în Lumea Nouă, dar o considerau de „proveniență turcească”, situație datorată în mare parte războaielor duse cu otomanii în spațiul mediteranean de către Veneția și Spania. Ulterior, tifosul exantematic, transmis prin intermediul păduchilor, a devenit boala armatelor compuse din mercenari, fapt explicat prin starea sanitară precară din rândul militarilor (Михель 2009: 81).

În secolul al XVI-lea printre turci exista o repulsie generală față de tot ceea ce era de sorginte europeană, refuzând să preia noile metode de profilaxie a epidemiilor, fapt care a avut repercusiuni negative asupra populației. În acest context se încă-

drează o manifestare neobișnuită de obscurantism pe fundalul căreia în anul 1580 un detașament de ieniceri a devastat și distrus observatorul astronomic, susținând că instituția dată poartă vina pentru răspândirea ciumei (Кеннеди 2018: 41-42). Observatorul astronomic a fost întemeiat în 1577 la Galata, fiind pe atunci și singurul observator din lumea islamică. Ciuma izbucnită a fost folosită ca pretext de clericii musulmani „pentru informarea sultanului asupra consecinței că aceste eforturi îndrăznețe de a pătrunde în secretele lui Allâh au cauzat flagelul” (Inalcik 1996: 361-362). Un conservatorism similar era atestat și în India, în Imperiul Marilor Moguli, unde din considerente religioase hindușilor le era interzis să omoare rozătoarele și insectele, fapt care diminuea cu mult producția agricolă. La fel, în societate erau ignorate cerințele de salubritate și de igienă personală, creându-se astfel condiții prielnice pentru răspândirea ciumei bubonice (Кеннеди 2018: 42-43).

O situație epidemiologică atipică pentru un călător occidental este descrisă în anul 1713 de către Erasmus Heinrich Schneider von Weismantel când ciuma bântuia la Bender și în suburbia sa spre Căușeni: „în timpul ciumei turcii nu se feresc câtuși de puțin unii de alții, și nu se păzesc nicidecum, vând hainele celor morți de ciumă și le îmbracă și ei, și nu au credința ca aceasta le-ar putea aduce o vătămare, și spun că cine trebuie să moară nu poate fugi de moarte” (Călători... 1983: 338).

Dimitrie Cantemir în lucrarea sa „Descrierea Moldovei” nuanțează că în principat nu erau răspândite multe boli, iar în privința ciumei „experiența a arătat că pesta nu se naște din vițierea aerului, ci observăm că ea pătrunde în țările noastre, uneori din Polonia, unde mai aspru domnește, alteori prin rasele egiptene și constantinopolitane (pe corăbiile – n. a.) care debarcă în portul Galați” (Cantemir 2004: 32).

În scrierea sa „Sistemul sau întocmirea religiei mohamedane” D. Cantemir a analizat cu meticulozitate percepțiile, manifestările și comportamentul turcilor otomani în timpul epidemiilor de ciumă. În credința musulmană moartea parvenită în urma ciumei sau epilepsiei reprezintă cea de-a cincea treaptă a muceniciei (în arabă *şehadet*, respectiv mucenic – *şehit*). Ciuma este adusă oamenilor de demonii, adică djinii care „din îngăduința lui Dumnezeu tăbărăsc asupra neamului omenesc” (Cantemir 1987: 361).

Doctorul Martin Lange în scrierea sa „Contribuții la cercetarea detaliată a contaminării cu ciumă, alături de două relatări despre credibilitatea majori-

tății rapoartelor asupra ciumei din Moldova și Țara Românească și despre neajunsurile carantinelor de până acum” (1787), constata că „de-a lungul timpului ciuma a fost adusă la noi (în Brașov – n. a.) din țările turcești” (Cincu 2002: 80).

Analizând *ciuma lui Caragea*, V. Babeș menționează observațiile Dr. Grohman care susținea că în 1813 pesta a fost adusă în București din Constantinopol de către unul dintre grecii care l-au însoțit pe domnul Caragea la intrarea sa în țară, cu toții venind „de la Țarigrad în postul Crăciunului” (Corfus 1975: 29-30). Acest grec a murit de ciumă, aflându-se în apropiere de capitală, astfel molima s-a răspândit mai întâi în satele din împrejurimi, iar peste două luni a lovit și Bucureștiul. Din totalul de 80.000 de locuitori au murit 30.000, iar în satele limitrofe mortalitatea a fost de 50% (Babeș 1900: 64).

Diplomatul și orientalistul rus de origine greacă Constantin Bazili (1809–1884) s-a aflat în calitate de consul în Constantinopol, având totodată ocazia să viziteze Siria și Palestina. Una dintre lucrările sale este dedicată Constantinopolului, oraș în care doar în anii 1832 și 1834 nu a fost semnalată ciuma, în rest, „nimeni nu ar putea afirma că în trecut, cândva în Constantinopol nu ar fi fost ciumă” (Базили 1836: 50). În anumite privințe consulul rus are dreptate, deoarece și până a fi cucerit de otomani, Constantinopolul deseori era devastat de ciumă. Astfel, în perioada anilor 1347–1436 ciuma a bătut în Constantinopol în anii 1347–1348, 1361–1362, 1362–1363, 1386, 1390–1391, 1409–1410, 1417–1418 și 1436, adică, în capitala Bizanțului molima se făcea prezentă cu o frecvență medie de o dată la 11 ani (Куш 2008: 56).

Epidemiile, în special cele de ciumă sau cum mai erau numite a „îngerului morții”, erau frecvente, cauzând și mari pierderi de oameni. În anul 1812 din cauza ciumei în Sтамбул au murit de la 150.000 până la 250.000 de oameni (Хитцель 2006: 81).

În mod constant, într-un cartier sau altul al urbei era ciumă. Cel mai des molima apare în cartierele evreiești unde „se pare își are cuibul său permanent”. C. Bazili remarcă că unii „le atribuie evreilor prezența permanentă a molimei în Constantinopol; ea s-a atașat de ei și este transmisă din neam în neam” (Базили 1836: 50).

Contrar acestor remarci formulate de C. Bazili, în cadrul serviciilor exterioare ale palatului sultanului, începând cu secolul al XVI-lea funcționa un corp de medici în frunte cu un *hekîm bași* (medic-șef). Starea de sănătate a sultanului era asistată de „chirurgi, specialiști în plante medicinale și ocu-

liști”. Printre acești medici erau și câțiva evrei care au reușit să devină „conducători neoficiali ai întregii lor comunități”. Astfel, Joseph Hamon s-a bucurat de aceste onoruri în timpul domniei lui Bâyezîd al II-lea (sultan, 1481–1512) și a lui Selîm I (sultan, 1512–1520). Respectiv, fiul său Moise a avut o stare asemănătoare în timpul domniei lui Süleymân (Soliman Magnificul, sultan, 1520–1566) la curtea căruia în anul 1535 își desfășurau activitatea „zece medici musulmani și șase evrei” (Veinstein 2001: 155).

Diplomatul C. Bazili descrie vizita sa la reședința Patriarhului, astfel în timpul trapezei ierarhul a fost informat despre moartea suspectă de ciumă a două persoane în casa unui brutar din apropiere. Patriarhul i-a calmat pe toți comesenii, afirmând că ciuma este puțin probabilă în această perioadă a anului (în lunile iunie–iulie) și că ar fi vorba de alte boli infecțioase confundate cu ciuma. Diplomatul se declară mirat de starea calmă a ierarhilor ortodocși, stare care constituie „o urmare a aflării lor îndelungate în țara ciumei și în care, probabil, este reflectat fatalismul Orientului (fatalism care este – n. a.) însoțitorul necesar al celui care a decis să trăiască cu Turcii” (Базили 1836: 52).

Aprecierile lui C. Bazili nu sunt noi, ele fiind influențate de postulatele istoriografiei iluministe franceze. Subiectul fatalismului oriental, în special al celui turcesc, a fost vehiculat pe larg de către istoricii și gânditorii iluminiști. Montesquieu în lucrarea sa „Despre spiritul legilor” a analizat pe larg aspectele relevante ale statului și legilor aplicate în Turcia (Montesquieu 2011: 105-106). Iluministul francez accentua că turcii nu iau niciun fel de măsuri împotriva ciumei, fiind martori cum în același oraș ei mor, iar creștinii evită primejdia. Învățătura despre soarta inevitabilă, care dirijează totul, îl transformă pe suveranul oriental într-un spectator dezinvolt care crede că Dumnezeu deja a făcut totul ce era necesar și, respectiv, el, suveranul nu mai are nimic de întreprins (Монтескье 1999: 108).

În folclorul românesc persistă multiple fațete ale imaginii turcului sau turcilor, în mare parte majoritatea fiind negative. De exemplu, căpcăunii, acești monștri antropofagi „cu cap de câine, cu un ochi în frunte și cu altul în ceafă” care „mâncau oamenii după ce îi jupuiau de piele și le sugeau sângele” erau asociați cu tătarii și turcii (Ghinoiu 2013: 68).

În povestirile cu circulație în sudul țării, turcii erau cei care-i capturau pe localnici, ținându-i în calitate de ostatici. După ce se eliberau de turci, ostaticii „se întorceau la vetrele lor orientându-se după Calea Robilor” (Ghinoiu 2003: 49), astfel sis-

temul de dominație otomană în Țările Române era asociat cu starea de robie în care se aflau locuitorii acestor state.

Leonte Ivanov oferă mai multe explicații ale reticenței „sau chiar a idiosincraziilor” românilor față de turci, manifestate și la nivel cultural. Astfel, în acest sens sunt relevante următoarele aspecte: aflarea îndelungată a Țărilor Române sub stăpânirea otomană; „menținerea supușilor în ignoranță, înăbușirea drastică a oricăror tendințe de afirmare a identității de neam sau de aspirație la independență”. Între români și turci s-a creat „un zid al necomunicării, al lipsei de deschidere față de valorile celuilalt, deoarece, a accepta cultura vecinului, atunci când acesta vine în calitate de agresor, este receptată la rândul ei ca o agresiune, ca o cedare în fața voinței de acaparare a celuilalt. Au mai contribuit la necunoaștere diferențele religioase, de limbă, precum și comportamentul turcilor în calitate de ocupanți, comportament care a lăsat urme și în limba română. <...> De apreciat, totuși, că turcii n-au dorit să-și impună nici religia, nici limba și că, birul odată plătit, nu se amestecau în conducerea țării. «Îi interesa punga, nu sufletul», după cum spune A. D. Xenopol” (Ivanov 2011: 20-21).

În folclorul maramureșean persistă tema contaminării turcilor cu ciumă, molima fiindu-le trimisă ca pedeapsă din voia lui Dumnezeu pentru că au răpit-o pe Firulina, mândră ca dânsa n-a fost „în Maramureșia”. Firulina a fost dusă „Către Marea Neagră-n sus, <...> Către podul Dunărei”. Tânăra disperată le-a declarat turcilor: *Decât nora turcilor, / Mai mâncare peștilor / Și cotloane racilor, / Tot mulul să mă mulească, / Nime să nu mă cunoască / Că-s copilă românească / Și-am scăpat din mâna voastră*, după care Firulina s-a aruncat în ape și s-a înecat. Pe final urmează pedeapsa divină: *Dumnezeu s-o supărat, / Între turci cium-o lăsat / Și mulți turci că și-o picat; / Turcii tare s-o rărit / Și de-atuncea și-au slăbit, / Că Domnul i-o pedepsit / Că mult rău au isprăvit* (Iuga 2008: 103-106).

În descântecele românești turcii sunt invocați în legătură cu tratarea unor boli „turcești”, indirect fiind astfel nuanțată răspândirea molimelor prin intermediul otomanilor. Prin descântecul „de bubă” este tratată buba „turcească” (Hodoș 1912: 53-54) sau în alte texte buba „turcheză” care este „sora ciumelor” (Tocilescu 1900: 611). În descântecul „de brâncă”, brânca „turcheză” este asociată cu „Muma ciumelor” (Tocilescu 1900: 619).

O epidemie de ciumă a bântuit în Țara Moldovei în timpul războiului ruso-turc din anii 1769–1774. Molima a fost adusă la Galați „de corăbii turcești venite de la Constantinopol” (Constantinescu 1992: 36). Totodată, Frédéric Hitzel evaluează că durata unei călătorii maritime din Istanbul până la gurile Dunării era de 3–4 zile, dar în timpul epidemiilor de ciumă corăbiile rămâneau acostate în Constantinopol (ХИТЦЕЛЬ 2006: 306). Astfel, reiese, că vasele turcești acostate la Galați sau Brăila aduceau ciuma în Țările Române nu neapărat din Constantinopol, portul său fiind blocat în timpul epidemiilor. Molima putea să-și aibă originea în alte orașe portuare ale Imperiului Otoman, situația sanitară a cărora nu era supusă aceluiași restricții epidemice. Totuși, ciuma fiind adusă în Moldova și Muntenia „de trupele de ocupație și de echipajele vaselor de comerț”, între anii 1786–1830 „a devenit aproape endemică” (Bălan 2019: 71).

La fel, în părțile Brăilei ciuma în varianta populară „a fost cunoscută în Evul Mediu și ca Boală a Turcilor”. Percepția în cauză a fost fortificată în mentalul colectiv al locuitorilor Țărilor Române deoarece după plecarea otomanilor nu au fost semnalate epidemii de ciumă (Ghinoiu 2013: 81; Mincu 2014: 269).

Războaiele ruso-turce și-au lăsat o amprentă nemijlocită asupra percepțiilor în folclor. Astfel, dacă venirea turcilor era asociată cu apariția ciumei, atunci năvălirea rușilor în principate era legată de invaziile de lăcuste. Pe fundalul rivalităților militare, în părțile Tecucilor se credea că „atunci când pleacă lăcustele, nu peste mult timp pleacă și rușii la război; pe aripile lor scrie, în limba rusă, ce vârstă au și câți ani vor mai mânca holdele; în schimb, dacă prin lanuri sunt în număr mare exemplare din speciile cunoscute pe meleaguri românești, se crede că ele înseamnă belșug” (Gorovei 1915: 159; Antonescu 2009: 353).

În concluzie, constatăm că în percepția tradițională românească apariția ciumei era atribuită străinilor, în special turcilor. Apariția sintagmei de „boală a turcilor” este explicată prin războaiele, purtate de otomani pe teritoriul Țărilor Române. Ostilitățile militare, desfășurate de otomani în principate, au fost însoțite de sărăcie, foamete și boli infecțioase, inclusiv ciumă. Pământenii erau reticenți față de corăbiile turcești, sosite din Constantinopol și acostate în porturile Galați și Brăila, fapt explicat în mare parte prin faima tristă a metropolei otomane în materie de siguranță epidemiologică și sanitară. Pe fundalul situației epidemiologice alarmante, fobiile pământ-

tenilor se amplificau, fiind în continuu alimentate de noi grozăvii, furnizate în special de garnizoanele turcești din raiale în cadrul cărora otomanii neglijau orice restricții și reguli sanitare în timpul epidemiilor de ciumă. Acest fatalism al otomanilor, în materie de ciumă și alte boli contagioase, a fost explicat în istoriografia iluministă prin convingerile lor religioase. În folclorul românesc ciuma, trimisă turcilor, este tratată ca o manifestare a providenței divine prin care Dumnezeu îi pedepsește pe otomani pentru toate nenorocirile și dezastrele provocate românilor.

Notă

¹ Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului: „Evoluția tradițiilor și procesele etnice în Republica Moldova: suport teoretic și aplicativ în promovarea valorilor etnoculturale și coeziunii sociale” / 20.80009.1606.02.

Referințe bibliografice/References

- Antonescu R. Dicționar de Simboluri și Credințe Tradiționale Românești. Ediție digitală, 2009. 724 p. <http://www.palatulcopiilordeva.ro/wp-content/uploads/2018/09/Antonescu-Romulus-Dictionar-Simboluri-Credinte-Traditionale-Romanesti.pdf> (vizitat 28.03.2021).
- Babeș V. Pesta. În: Șapte conferințe publice facute la Institutul de Bacteriologie. București: Tipografia „Gazetei săteanului”, 1900, p. 61-84.
- Bălan E. Flagelul ciumei în istoria Moldovei (secolele XV–XIX). În: Carpica, 2019. Vol. XLVIII, p. 70-95.
- Cantemir D. Descrierea Moldovei. Cu o notă introductivă, note explicative, un portret și o chartă de Miron Nicolescu. București: Editura Librăriei Socec & Co., Societate Anonimă, 1909; București: Semne, 2004. 272 p.
- Cantemir D. Sistemul sau întocmirea religiei mohamedane. Opere complete. VIII. Tom II. Ediție critică publicată sub îngrijirea lui Virgil Cândea. București: Editura Academiei, 1987. 710 p.
- Călători străini în țările Române. Vol. VIII. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1983. 690 p.
- Cincu M., Popovici B.-Fl. Doctorul Lange și opiniile sale asupra carantinelor ardelen. În: Țara Bârsei, 2002, an. I (XII), serie nouă, nr. 1, p. 79-83.
- Constantinescu I. Evenimentul meteorologic, agricultura și societatea românească în „Secolul Fanariot”. În: Studii și materiale de istorie medie. Evul mediu românesc. O nouă abordare. Vol. XI. București: Editura Academiei Române, 1992, p. 21-62.
- Corfus I. Însemnări de demult. Iași: Junimea, 1975. 347 p.
- Critobul din Imbros. Din domnia lui Mahomed al II-lea. Anii 1451–1467. București: Editura Academiei, 1963. 377 p.
- Ghinoiu I. Mitologie română: dicționar. Ediția a 2-a. București: Editura Univers Enciclopedic Gold, 2013. 351 p.
- Ghinoiu I. Sărbători și obiceiuri românești. București: Editura Elion, 2003. 412 p.
- Ghițan T. Expulzarea populației armenesti din Bistrița cu ocazia epidemiei de ciumă din 1712. În: File de istorie. Anuarul Muzeului de Istorie Bistrița, 1972. Vol. II, p. 117-127.
- Gorovei A. Credinți și superstiții ale poporului român. București: Librăriile Socec & Comp., P. Suru, C. Sfetea; Leipzig: Otto Harrassowitz; Vienna: Gerold, 1915. 465 p.
- Hodoș E. Descânțece. Sibiu: Editura „Asociațiunii Astra”, 1912. 73 p.
- Inalcik H. Imperiul Otoman. Epoca clasică (1300–1600). București: Editura enciclopedică, 1996. 496 p.
- Iuga D. Maramureș, Țară Veche. Antologie de folclor de pe Cursul Superior al Tisei (1672–1908). Baia Mare: Editura Cybela, 2008. 372 p.
- Ivanov L. Granițele dintre culturi. În: Transilvania, 2011. Vol. 8, p. 20-23.
- Mincu E. The Romanian medical language in the context of the universal values. În: The Proceedings of the International Conference Literature. Discourse and Multicultural Dialogue. Vol. 2, 2014. Tîrgu-Mureș: Arhipelag XXI Press, 2014, p. 266-272.
- Montesquieu. Despre spiritul legilor. București: Editura Antet XX Press, 2011. 312 p.
- Tocilescu Gr. G. Materialuri Folkloristice. București: Tipografia „Corpului didactic” C. Ispasescu & G. Bratanescu, 1900. 726 p.
- Veinstein G. Imperiul în secolul de aur (secolul al XVI-lea). În: Mantran R. (coord.). Istoria Imperiului Otoman. Trad. de C. Bîrsan. București: BIC ALL, 2001, p. 138-193.
- Sturiu B. I. Ciuma. În: Revista „Furnica”, 1923, anul XVIII, nr. 43, joi, 13 septembrie, p. 5.
- Базили К. Босфор и новые очерки Константинополя. Ч. I. СПб.: Типография Н. Греча, 1836. 312 с. / Bazili K. Bosfor i novye ocherki Konstantinopolia. Ch. I. SPb.: Tipografia N. Grecha, 1836. 312 s.
- Кеннеди П. Взлеты и падения великих держав. Экономические изменения и военные конфликты в формировании мировых центров

власти с 1500 по 2000 г. Екатеринбург: Гонзо, 2018. 848 с. / Kennedy P. Vzlety i padeniia velikikh derzhav. Ekonomicheskie izmeneniia i voennye konflikty v formirovanii mirovykh tsentrov vlasti s 1500 po 2000 g. Ekaterinburg: Gonzo, 2018. 848 s.

Кушч Т. В. Чума в поздней Византии. În: Византийский временник, 2008. Т. 67, с. 38-56. / Kushch T. V. Chuma v pozdnei Vizantii. In: Vizantiiskii vremennik, 2008. T. 67, s. 38-56.

Михель Д. В. Болезнь и всемирная история: учебное пособие (К 100-летию Саратовского государственного университета). Саратов: Научная книга, 2009. 196 с. / Mikhel' D. V. Bolezni' i vsemirnaia istoriia: uchebnoe posobie (K 100-letiiu Saratovskogo gosudarstvennogo universiteta). Saratov: Nauchnaia kniga, 2009. 196 s.

Монтескье Ш. Л. О духе законов. Пер. с франц. А. В. Матешук. М.: Мысль, 1999. 673 с. / Montesq'ue Sh. L. O dukhe zakonov. Per. s frants. A. V. Mateshuk. M.: Mysl', 1999. 673 s.

Хитцель Ф. Османская империя. М.: Вече, 2006. 384 с. / Khittsel' F. Osmanskaia imperiia. M.: Veche, 2006. 384 s.

Valentin Arapu (Chișinău, Republica Moldova). Doctor în istorie, Centrul de Etnologie, Institutul Patrimoniului Cultural.

Валентин Арапу (Кишинев, Республика Молдова). Доктор истории, Центр этнологии, Институт культурного наследия.

Valentin Arapu (Chisinau, Republic of Moldova). PhD in History, Center of Ethnology, Institute of Cultural Heritage.

E-mail: valarapu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1103-9758>